

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ЯК ФОРМА ПОРУШЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

УДК 343.337.4

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України 24.02.2022 фактично породило в Україні таке явище, як воєнні злочини, про які як науковці, так і практичні працівники мали виключно теоретичне уявлення та не думали, що стикатимуться з цими злочинами в своєму житті та в своїй діяльності. Проте нова воєнна реальність, в якій всі ми опинилися, загострила необхідність дослідження проблеми кримінальної відповідальності за воєнні злочини, пізнання їхньої правової суті в контексті норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП).

В сучасному світі права людини визнаються найвищою цінністю. Це передбачено як у багатьох міжнародних документах, так і в національних законодавствах. Так, ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Злочинні порушення прав людини несуть найбільшу загрозу для світового співтовариства, особливо у разі, якщо вони мають широкомасштабний та систематичний характер, як у разі вчинення воєнних злочинів російською федерацією в Україні. Злочинні порушення прав людини є найбільш грубими та серйозними посяганнями та основоположні права людини, які у зв'язку з цим підлягають кримінально-правовій охороні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема кримінальної відповідальності за воєнні злочини була предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, як-от Н. О. Антонюк, В. П. Базова, А. А. Вознюка, О. З. Гладуна, З. А. Загинеї-Заболотенко, М. В. Мазура, В. О. Миронової, В. О. Навроцького,

М. І. Хавронюка та інших. Водночас додаткового осмислення набуває проблема розгляду воєнних злочинів крізь призму порушення прав людини.

Метою дослідження є виокремлення основних ознак воєнних злочинів та відповідальності за їх вчинення на підставі аналізу відповідних норм МГП й міжнародного кримінального права.

Виклад основного матеріалу. У межах МГП становлення поняття та переліку воєнних злочинів пройшло свою еволюцію. Так, після прийняття міжнародно-правових актів «Гаазького права» багато держав взяло на себе зобов'язання обмежувати застосування певних засобів та методів ведення війни, дотримуватися під час ведення воєнних дій прав окремих громадян (цивільного населення на окупованих територіях, військовополонених, поранених, хворих тощо). Водночас індивідуальна відповідальність фізичних осіб у нормах «Гаазького права» не передбачалася. Вперше індивідуальна кримінальна відповідальність за воєнні злочини була закріплена Статутом Нюрнберзького трибуналу, в якому воєнні злочини іменувалися порушеннями законів та звичаїв війни [1].

З прийняттям Женевських конвенцій від 12.08.1949 та Додаткових протоколів до них від 08.06.1977 відбувається подальший розвиток розуміння воєнних злочинів як злочинних порушень прав людини, вчинених у ході збройних конфліктів. У ці міжнародні документи вперше було включено положення про поширення норм МГП на збройні конфлікти неміжнародного характеру.

Важливою для становлення та розуміння поняття воєнних злочинів була й Європейська конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 26.11.1968, яка підтвердила визначення воєнних злочинів, яке було передбачено «нюрнберзьким правом», доповнивши його посиленням на «Женевське право» [2].

Наступним кроком до впорядкування воєнних злочинів став Статут Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії від 25.05.1993. Стаття 3 цього Статуту передбачає п'ять основних

складів воєнних злочинів та містить вказівку, що цей перелік не є вичерпним [3].

Стаття 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут та МКС) – це найбільш повна кодифікація складів воєнних злочинів (53 склади). У ч. 1 цієї статті передбачено, що МКС поширює юрисдикцію стосовно воєнних злочинів, зокрема у випадках, коли їх вчинено в рамках плану чи політики або в рамках широкомасштабного вчинення таких злочинів [4]. Римський статут не закріплює узагальненої дефініції поняття «воєнні злочини», однак аналіз пунктів ст. 8 цього Статуту дозволяє зробити висновок, що під воєнними злочинами в цьому міжнародному документі розуміються серйозні порушення законів та звичаїв війни, що мають місце у збройних конфліктах міжнародного та неміжнародного характеру.

У ч. 2 ст. 8 Римського статуту здійснюється класифікація воєнних злочинів залежно від серйозності кримінальних правопорушень та контекстуальних обставин (вчинення цих злочинів у контексті міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту). Цей Статут визначає чотири категорії воєнних злочинів:

1) серйозні порушення Женевських конвенцій від 12.08.1949. (ця група воєнних злочинів вчиняється в контексті міжнародного збройного конфлікту, що визначені в Елементах злочинів (пп «а» ч. 2 ст. 8 Римського статуту);

2) інші серйозні порушення законів та звичаїв війни, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах (пп. «b» ч. 2 ст. 8 Римського статуту);

3) серйозні порушення ст. 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій від 12.08.1949 (ця група воєнних злочинів вчиняється в контексті збройних конфліктів неміжнародного характеру (пп. «с» ч. 2 ст. 8 Римського статуту);

4) інші серйозні порушення законів та звичаїв війни, що застосовуються в неміжнародних збройних конфліктах (пп. «е» ч. 2 ст. 8 Статуту) [4].

Об'єктивна сторона конкретних складів воєнних злочинів, що вчиняються в контексті збройних конфліктів міжнародного чи неміжнародного характеру практично збігається. Ураховуючи ви-

кладене, вважаємо за доцільне згрупувати воєнні злочини залежно від подібності безпосередніх об'єктів цих злочинів.

1. *Воєнні злочини, спрямовані проти права людини на життя, здоров'я, а також біологічне та духовне благополуччя (включаючи право людини на безпечне довкілля).* Зазначений різновид воєнних злочинів включає в себе злочинні діяння, спрямовані на руйнування об'єктів соціальної інфраструктури, необхідних для забезпечення повноцінної життєдіяльності людини. До цього різновиду воєнних злочинів належать злочини, передбачені такими статтями: 8(2)(a)(i), 8(2)(a)(ii), 8(2)(a)(iii), 8(2)(c)(i), 8(2)(b)(i), 8(2)(e)(i), 8(2)(b)(ii), 8(2)(b)(iii), 8(2)(e)(iii), 8(2)(b)(xxiv), 8(2)(e)(ii), 8(2)(b)(iv), 8(2)(b)(v), 8(2)(b)(vi), 8(2)(e)(ix), 8(2)(b)(vii), 8(2)(b)(ix), 8(2)(e)(iv), 8(2)(b)(x), 8(2)(e)(xi), 8(2)(b)(xi), 8(2)(b)(xi), 8(2)(b)(xii), 8(2)(e)(x), 8(2)(b)(xvii), 8(2)(e)(xiii), 8(2)(b)(xviii), 8(2)(e)(xiv), 8(2)(b)(xix), 8(2)(e)(xv), 8(2)(b)(xx) і 8(2)(b)(xxv) [4].

2. *Воєнні злочини, спрямовані проти права людини на свободу та особисту недоторканність.* Відмінність цього різновиду воєнних злочинів від аналогічного різновиду злочинів проти людяності полягає в розширеному списку законних підстав для позбавлення і обмеження свободи людини. До цієї категорії слід відносити злочинні діяння, пов'язані із залученням (що формально має добровільний характер) певних категорій неповнолітніх осіб до участі в бойових діях, а також із використанням присутності (на певних об'єктах або певній території) осіб, що охороняються, для захисту зазначених об'єктів або території від військових дій ворожої сторони. Крім звичайних підстав законного позбавлення й обмеження свободи фізичних осіб, норми міжнародного права передбачають також низку додаткових підстав: військовий полон, інтернування, примусове поселення протекціонованих осіб у певному місці, затримання медичного і духовного персоналу для надання допомоги військовополоненим тощо. До цього різновиду воєнних злочинів належать злочинні діяння, передбачені такими статтями Римського статуту: 8(2)(a)(v), 8(2)(a)(vii), 8(2)(a)(viii), 8(2)(c)(ii), 8(2)(b)(viii), 8(2)(e)(viii), 8(2)(b)(xv), 8(2)(b)(xxiii), 8(2)(b)(xxvi) та 8(2)(e)(vii) [4].

3. *Воєнні злочини, спрямовані проти права людини на власність.* До зазначеного різновиду воєнних злочинів можна віднести злочини, передбачені такими статтями Римського статуту: 8(2)(a)(iv), 8(2)(b)(xiii), 8(2)(e)(xii), 8(2)(b)(xvi) і 8(2)(e)(v) [4].

4. *Воєнні злочини, спрямовані проти права людини на честь і гідність.* Об'єктом злочинного посягання в цьому разі може бути людська гідність як живих, так і померлих осіб. До різновиду воєнних злочинів, спрямованих проти зазначених об'єктів, належать злочинні діяння, передбачені ст. 8(2)(b)(xxi) і 8(2)(c) (ii) Римського статуту [4].

5. *Воєнні злочини сексуального характеру.* Основним безпосереднім об'єктом злочинних посягань цього різновиду воєнних злочинів є статева свобода та статева недоторканість людини, а додатковими об'єктами – права людини на фізичне і психічне здоров'я, честь і гідність. Відмінністю воєнних злочинів сексуального характеру від аналогічних злочинів проти людяності є їхній безпосередній зв'язок зі збройним конфліктом, а також належність жертв зазначених злочинів до ворожої сторони. До цього різновиду воєнних злочинів належать злочини, передбачені ст. 8(2)(b)(xxii) і 8(2)(e)(vi) Римського статуту [4].

6. *Злочини проти права людини на законне і справедливе судочинство.* Зазначене право належить до невід'ємних прав людини і не підлягає обмеженню в умовах збройного конфлікту, про що свідчать норми міжнародного гуманітарного права. Цей різновид воєнних злочинів містить у собі склади злочинів, передбачені такими статтями Римського статуту: 8(2)(a)(vi), 8(2)(b)(xiv) і 8(2)(c)(iv) [4].

Специфіка воєнних злочинів та їх контекстуальний елемент (зв'язок зі збройним конфліктом міжнародного або немеждународного характеру) передбачають наявність ознак спеціального суб'єкта в особи, яка вчинила воєнний злочин. До таких суб'єктів можуть належати: комбатанти (законні та незаконні), військовослужбовці, які не належать до комбатантів, співробітники правоохоронних органів (у разі їх залучення до заходів певного роду: правоохоронної діяльності на окупованій території, утримання і конвоювання військовополонених тощо), а також цивільні осо-

би, наділені фактичною публічною владою і широкими повноваженнями (пов'язаними зі здійсненням контролю над збройними формуваннями, здійсненням владних повноважень на окупованій території або на території, підконтрольній неурядовим збройним формуванням).

Щодо суб'єктивної сторони воєнних злочинів, то слід зазначити, що вони можуть вчинятися виключно з умисною формою вини. Форма умислу Елементами злочинів не конкретизується. Проте можна припустити, що воєнні злочини можуть вчинятися як із прямим, так і з непрямим умислом.

Особливого значення для кваліфікації воєнних злочинів набуває контекстуальний елемент. Стаття 8 Римського статуту розмежовує склади злочинів, скоєних під час збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру. При цьому відповідна кваліфікація збройного конфлікту має значення для визначення «межі застосування» до нього норм МГП, а отже і міжнародного кримінального права (у частині, що стосується вчинення під час цього конфлікту воєнних злочинів).

Щодо збройних конфліктів міжнародного характеру норми МГП застосовуються з початку (юридичного або фактичного) такого збройного конфлікту. Стаття 2 (спільна для чотирьох Женевських конвенцій від 12.08.1949) називає випадки, за яких положення цих конвенцій будуть застосовуватися. Це оголошення війни, іншого збройного конфлікту, що виникає між двома або кількома державами (навіть у тому разі, якщо одна з них не визнає стану війни), окупації всієї або частини території держави (навіть якщо ця окупація не зустрінє збройного супротиву).

«Межа застосування» МГП у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру значно вища. Пункт 1 ст. 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977 [5], проголошує, що його положення застосовуються до всіх збройних конфліктів. Пункт 2 ст. 1 Протоколу II уточнює, що положення зазначеного міжнародно-правового акта не застосовуються до випадків порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої

напруженості, таких як безпорядки, окремі й спорадичні акти насильства та інші акти аналогічного характеру, оскільки вони не є збройними конфліктами [5].

Формулювання п. «f» ст. 8 Римського статуту багато в чому повторює формулювання ст. 1 Протоколу II стосовно воєнних злочинів, скоєних під час збройного конфлікту міжнародного характеру, які підпадають під юрисдикцію МКС, дещо розширюючи її. Ця норма міжнародного кримінального права не вимагає, зокрема, обов'язкового контролю неурядових збройних груп над частиною території держави, в якій відбувається внутрішній збройний конфлікт, і наявності у неурядових збройних формувань «відповідального командування». Критеріями, що відрізняють збройні конфлікти міжнародного характеру від звичайних безладних актів насильства, Римський статут називає організованість збройних груп і тривалість збройного конфлікту [4].

Водночас критерії, окреслені в цьому Статуті, об'єктивно містять ознаки збройних конфліктів міжнародного характеру, зафіксовані в договірних нормах МГП. Зокрема, тривалість конфлікту і наявність організованих збройних неурядових формувань немислимі без контролю цих формувань над певними ділянками території для розміщення військових баз, складів озброєння, органів військового управління тощо. Наявність «відповідального командування» також слід визнати ознакою збройного конфлікту міжнародного характеру, що відмежовує зазначений конфлікт від заворушень, окремих і спорадичних актів насильства та інших актів аналогічного характеру. Наявність «відповідального командування» в неурядових збройних формувань є необхідною умовою дотримання зазначеними формуваннями норм МГП та прав людини. При цьому злочинне порушення норм Римського статуту неурядовими збройними формуваннями тягне за собою не тільки індивідуальну кримінальну відповідальність безпосередніх виконавців злочинних діянь, а й (за наявності необхідних умов) відповідну відповідальність командирів цих формувань відповідно до ст. 28 Римського статуту [4].

Відзначимо окремі особливості, що дозволяють відрізнити відповідальність за воєнні злочини від відповідальності за інші

категорії міжнародних злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС.

Першою особливістю є передбачена ст. 124 Римського статуту можливість для держави, що стає учасником цього Статуту, заявити, що протягом 7 років після набрання цим міжнародно-правовим актом чинності для відповідної держави вона не визнає чинності для неї юрисдикції МКС щодо воєнних злочинів у разі, якщо злочин, ймовірно, скоєно її громадянами або на її території. Зазначена заява може бути знята в будь-який час.

Друга особливість полягає в певній можливості звільнення МКС особи від кримінальної відповідальності за скоєні за наказом уряду або начальника (військового чи цивільного) воєнні злочини (за наявності низки умов) відповідно до ст. 33 Статуту. Частина 2 зазначеної статті не залишає можливості для звільнення від відповідальності за вчинення злочину геноциду та злочинів проти людяності, проголошуючи, що накази щодо вчинення злочину геноциду або злочинів проти людяності є явно незаконними. При цьому пп. «с» п. 1 ст. 33 Римського статуту як одну з необхідних умов звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з наказом уряду або начальника вказує, що щоб наказ не був явно незаконним.

Таким чином, ст. 33 Римського статуту фактично передбачає можливість звільнення Судом від кримінальної відповідальності осіб, які підпадають під юрисдикцію МКС, лише у разі вчинення ними за наказом уряду або начальника воєнних злочинів.

Положення Римського статуту не передбачають критеріїв «неявної незаконності» наказу про вчинення того чи іншого воєнного злочину. Однак очевидно, що такі воєнні злочини не повинні належати до злочинних порушень основоположних прав людини, що спричиняють серйозні суспільно-небезпечні наслідки, особливо у разі вчинення воєнних злочинів, об'єктивна сторона яких аналогічна об'єктивній стороні злочинів проти людяності.

Висновки. Отже, основними рисами воєнних злочинів і відповідальності за їх вчинення є такі:

1. Як і склади злочинів, віднесені до інших категорій злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС, воєнні злочини вчи-

няють з умисною формою вини. При цьому більша частина цих злочинів вчиняється з прямим умислом (*dolus directus*).

2. Особливості об'єктивної сторони воєнних злочинів обумовлюють наявність такої ознаки, як спеціальний суб'єкт.

3. Для встановлення контекстуального елемента воєнних злочинів, тобто встановлення зв'язку цих злочинних діянь зі збройним конфліктом міжнародного або неміжнародного характеру, необхідно визначати природу того чи іншого збройного конфлікту шляхом звернення до норм МГП. При цьому згідно зі ст. 21 Римського статуту МКС у першу чергу застосовує Римський статут, Елементи злочинів, а також Правила процедури та доказування. Застосування МКС норм МГП носить субсидіарний характер, які не повинні суперечити положенням Римського статуту.

4. Римський статут закріплює більшою мірою «поблажливі» норми щодо відповідальності за воєнні злочини порівняно зі злочином геноциду і злочинами проти людяності. Це може бути обумовлено такими чинниками:

– значною кількістю складів воєнних злочинів, що обумовлює необізнаність з ними рядових комбатантів, неочевидність їх злочинного характеру (попри загальноприйнятій принцип *«ignorantia legis non excusat»* – «незнання закону не звільняє від відповідальності»), МКС враховує можливість недостатньої поінформованості особи (рядового комбатанта) про злочинність того чи іншого діяння, що підпадає під об'єктивну сторону воєнних злочинів;

– особливостями психології учасників збройного конфлікту, які потрапляють у ситуацію «узаконеного вбивства», що досить часто не дає змогу відокремити законні засоби і методи ведення війни від незаконних.

1. *Статут Міжнародного воєнного трибуналу для суду та покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі (Статут Нюрнберзького трибуналу)*. URL: <http://surl.li/qguqv> (дата звернення 15.01.2023).
2. *Європейська конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 26.11.1968*. URL: <http://surl.li/qguqw> (дата звернення 15.01.2023).

3. *Статут Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії від 25.05.1993.* URL: <http://surl.li/qgiyu> (дата звернення 15.01.2023).
4. *Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998.* URL: <http://surl.li/cbowh> (дата звернення 15.01.2023).
5. *Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977.* URL: <http://surl.li/dlscz> (дата звернення 15.01.2023).

Шевчук А.В. Воєнні злочини як форма порушень прав людини

Статтю присвячено дослідженню воєнних злочинів як форми порушень прав людини. Виокремлено основні риси воєнних злочинів і відповідальності за їх вчинення. Як і злочини, віднесені до інших видів злочинів, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, воєнні злочини вчиняють з умисною формою вини. Більша частина цих злочинних діянь вчиняється з прямим умислом (*dolus directus*). Особливості об'єктивної сторони воєнних злочинів обумовлюють наявність такої ознаки, як спеціальний суб'єкт. Для визначення контекстуального елемента воєнних злочинів, тобто встановлення зв'язку цих злочинних діянь зі збройним конфліктом міжнародного або неміжнародного характеру, необхідно визначати природу відповідного збройного конфлікту та звертатися до норм міжнародного гуманітарного права, що має субсидіарний характер, оскільки Міжнародний кримінальний суд у першу чергу застосовує Римський статут, Елементи злочинів, а також Правила процедури та доказування. Римський статут закріплює більшою мірою «поблажливі» норми щодо відповідальності за воєнні злочини порівняно зі злочином геноциду і злочинами проти людяності. Це обумовлено такими чинниками: значною кількістю складів воєнних злочинів, а тому ці діяння можуть бути невідомі в повному обсязі рядовим комбатантам, а їх злочинний характер може залишатися неочевидним для них; особливостями психології учасників збройного конфлікту, які потрапляють у ситуацію «узаконеного вбивства», що досить часто не дає змогу відокремити законні засоби і методи ведення війни від незаконних.

Ключові слова: воєнний злочин, порушення прав людини, порушення законів та звичаїв війни, кримінальна відповідальність, збройний конфлікт, геноцид, контекстуальний елемент, Римський статут Міжнародного кримінального суду, злочин, виконання наказу.

Shevchuk A.V. War crimes as a form of human rights violations

The article is devoted to the study of war crimes as a form of human rights violations. The main features of war crimes and responsibility for their commission are allocated. Like crimes that fall under the jurisdiction of the International Criminal Court, war crimes are committed with a deliberate form of guilt. Most of these criminal acts are committed with direct intent (*dolus directus*). Features of the objective side

of war crimes cause the presence of such a sign as a special subject. To determine the contextual element of war crimes, that is, to establish the connection of these criminal acts with an armed conflict of an international or non-international nature, it is necessary to determine the nature of the relevant armed conflict and to refer to the norms of international humanitarian law, which is subsidiary in nature, since the International Criminal Court primarily applies the Rome Statute, Elements of crimes, as well as the Rules of Procedure and Evidence. The Rome Statute enshrines more “lenient” norms regarding responsibility for war crimes compared to the crime of genocide and crimes against humanity. This is due to the following factors: a significant number of war crimes, and therefore these acts may not be known in full to ordinary combatants, and their criminal nature may not be obvious to them; features of the psychology of participants in an armed conflict who fall into a situation of “legalized murder”, which quite often does not allow separating the legal means and methods of warfare from illegal ones.

Keywords: war crime, violation of human rights, violation of the laws and customs of war, criminal liability, armed conflict, genocide, contextual element, Rome Statute of the International Criminal Court, crime, execution of an order.